

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Геращенко О.С., Ташматов В.А.

ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ЗООПСИХОЛОГІЯ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
протокол від 27 листопада 2025 № 2**

Рецензенти:

Лефтеров В.О. – доктор психологічних наук, професор, Перший проректор Міжнародного гуманітарного університету.

Сіленко А.О. - доктор політичних наук, професор, професор кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету

Ташматов В.А., Геращенко О.С. Порівняльна психологія та зоопсихологія: методичні рекомендації для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Національного університету «Одеська юридична академія / Ташматов В.А., Геращенко О.С.

Навчально-методичні рекомендації з курсу «Порівняльна психологія та зоопсихологія» розроблено відповідно до навчального плану і складаються з навчальної програми курсу, методичних рекомендацій із проведення практичних занять, підготовки до заліку, завдань для самостійної роботи, списку рекомендованої літератури. Дисципліна «Порівняльна психологія та зоопсихологія» ознайомить здобувачів вищої освіти з основними підходами, теоретичними концепціями, щодо порівняння поведінки людей і тварин, сутності і структури психофізіологічних проявів у природних умовах та в умовах штучно створеної реальності. Вивчення дисципліни допоможе отримати практичні уміння з метою ефективного їх застосування в практичній діяльності, що сприяє формуванню професійної самосвідомості щодо використання специфічних психологічних знань у майбутній професії.

Матеріали призначені для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти Національного університету «Одеська юридична академія».

Геращенко Олександр Сергійович доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент ORCID 0000-0002-8552-0878

Ташматов Вячеслав Абдуллайович доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат психологічних наук, доцент ORCID 0000-0002-3786-9004

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Знання про поведінку людей і тварин в різноманітних умовах у психологічній науці розглядаються як невід’ємний компонент загальної та професійної культури фахівця відповідного профілю. Навчальна дисципліна «Порівняльна психологія та зоопсихологія» надає можливість здобувачам вищої освіти не тільки оволодіти системою специфічних психологічних знань, а й забезпечує формування на цій основі високо професійних психологічних вмінь, що є одним з важливих елементів у професійній підготовці та майбутній діяльності спеціаліста психолога. Особливо це стосується фахівців, що будуть безпосередньо надавати психологічну допомогу різним категоріям населення. Умовами ефективної діяльності майбутнього фахівця є знання про окремі особливості поведінки людей і тварин в природних умовах та в умовах ноосферної реальності. Ці знання підкажуть шляхи ефективного застосування набутих навичок у своїй практичній діяльності, що дозволить вирішити питання в аналізі різного роду психологічних ситуацій, які виникають при наданні психологічної допомоги.

У даному курсі розкривається основний зміст «Порівняльної психології та зоопсихології», як міжгалузевої дисципліни, що перетинається з загальною психологією, етологією, зоологією, віковою психологією, соціальною психологією, соціологією, філософією та іншими науками.

Навчально-методичні рекомендації з навчальної дисципліни «Порівняльна психологія та зоопсихологія» розроблено для майбутніх психологів та інших фахівців, чия професійна діяльність вимагає обізнаності в питаннях психологічних особливостей поведінки людей і тварин в різних умовах. Знання «Порівняльної психології та зоопсихології» також допоможе ознайомитися з процедурою особистісного самопізнання, збагатити та розкрити потенціал власної особистості та досягнути особливих навичок в проведенні заходів психологічної підтримки та психологічної допомоги.

ЗАПЛАНОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Мета курсу "Порівняльна психологія та зоопсихологія" — сформулювати у здобувачів

вищої освіти глибоке розуміння теоретичних підходів, методів та емпіричних даних у порівняльній психології та зоопсихології; розвинути вміння аналізувати поведінку тварин у порівнянні з людською, проєктувати й проводити коректні дослідження (спостереження та експерименти), інтерпретувати результати з урахуванням еволюційного, нейробіологічного та екологічного контексту, а також дотримуватись етичних норм у роботі з тваринами.

Основні завдання курсу «Порівняльна психологія та зоопсихологія»:

- Ознайомити з історією та концептуальними основами порівняльної психології і зоопсихології.
- Розглянути еволюційні, нейробіологічні та екологічні підходи до пояснення поведінки.
- Навчити методам спостереження, експерименту, поведінкового кодування та аналізу даних.
- Дослідити механізми сенсорики, навчання, пам'яті, мислення та соціальної поведінки у різних таксонах.
- Формувати навички критичного оцінювання наукових досліджень і етичного ставлення до досліджуваних видів.
- Сприяти міждисциплінарному мисленню та застосуванню знань у практиці (наукова діяльність, зоопарки, реабілітація, ветеринарія, охорона природи).

Очікувані результати навчання. Після завершення курсу здобувач вищої освіти **зможє:**

- Пояснювати основні поняття, теорії та методи порівняльної психології і зоопсихології.
- Порівнювати поведінкові стратегії різних видів у світлі еволюції та середовища.
- Розробляти й обґрунтовувати дослідницький план (спостереження або експеримент) з чіткими методами збору й аналізу даних.
- Використовувати стандарти етики й добробуту тварин у дослідницькій практиці.
- Критично оцінювати наукові статті та інтерпретувати емпіричні результати.

- Комунікувати результати досліджень письмово й усно для наукової та прикладної аудиторії.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми здобувачі вищої освіти повинні **знати:**

- Основні поняття, теорії та принципи порівняльної психології та зоопсихології.
- Етапи еволюції психіки тварин і її зв'язок із поведінковими проявами.
- Методи дослідження поведінки тварин (спостереження, експеримент, моделювання тощо).
- Особливості когнітивних процесів (сприйняття, пам'ять, навчання, мислення) у різних видів тварин.
- Відмінності та подібності між психікою тварин і людини.
- Внесок класичних і сучасних учених (І. Павлов, К. Лоренц, Н. Тінберген, Б. Скіннер, Ж. Піаже тощо) у розвиток наукової думки про поведінку та психіку людей і тварин.
- Біологічні, екологічні та соціальні чинники, що впливають на поведінку та розвиток психіки тварин.

вміти:

- Аналізувати та порівнювати поведінку різних видів тварин.
- Планувати та проводити спостереження й експерименти з вивчення поведінкових реакцій.
- Інтерпретувати результати зоопсихологічних досліджень.
- Застосовувати знання про тваринну поведінку у практичній діяльності психолога, педагога чи біолога.
- Визначати еволюційні передумови людської психіки на основі порівняльного аналізу.

Методи проведення занять:

Лекція — це організована форма навчально-пізнавальної діяльності, при якій викладач у систематизованій, логічно вибудованій і науково обґрунтованій формі передає слухачам знання, концепції, ідеї та практичний досвід. Вона належить до традиційних та найпоширеніших методів навчання, використовуваних у закладах освіти.

Практичне заняття (кейс метод, моделювання процесу, презентація) — це форма організації навчального процесу, під час якої студенти під керівництвом викладача активно застосовують теоретичні знання на практиці, виконуючи завдання, вправи, розрахунки, аналіз ситуацій або вирішення професійно спрямованих проблем. На відміну від лекції, де домінує пояснення та передача інформації, практичне заняття зосереджується на діяльності здобувачів освіти, формуванні навичок, розвитку вмінь і самостійного мислення.

Консультація — це форма організації навчального процесу, що передбачає індивідуальну або групову взаємодію між викладачем і здобувачами освіти з метою роз'яснення складних питань, поглиблення знань, корекції розуміння навчального матеріалу та надання методичної підтримки. Її головне завдання — допомогти здобувачам усвідомити, засвоїти й застосувати навчальну інформацію, яку вони опановують самостійно чи в межах основних занять.

Самостійна робота — це форма організації навчального процесу, за якої здобувач освіти самостійно, без безпосереднього керівництва викладача, але з його методичним супроводом, опановує навчальний матеріал, виконує завдання, розвиває навички мислення, самоорганізації та професійної діяльності. Вона є невід'ємною складовою сучасної освіти та ключовим інструментом формування автономності здобувача освіти.

Групова дискусія — це форма організації навчального процесу, що ґрунтується на колективному обговоренні певної проблеми, питання або теми, у ході якого учасники висловлюють власні думки, аргументують позиції, аналізують різні погляди та спільно шукають рішення. Вона належить до активних та інтерактивних методів навчання й має важливе значення для розвитку критичного мислення, комунікативних навичок та культури діалогу.

Форма контролю: екзамен.

Тема 1. Вступ до порівняльної психології.

Порівняльна психологія як галузь психологічної науки. Розвиток психіки в еволюційному ряді живих істот. Порівняння психічних проявів тварин і людей. Закономірності розвитку психічної діяльності. Спільне і відмінне у поведінці різних видів.

Дослідження форм психіки, поведінки, пізнавальних процесів, емоцій і мотивації у тварин. Розуміння еволюційних витоків людської психіки. Вивчення форм поведінки у різних видів. Аналіз механізмів навчання й адаптації. Дослідження спільних біологічних основ психіки. З'ясування місця людини в системі тваринного світу.

Тема 2. Методи порівняльної психології.

Методи порівняльної психології. Дослідження поведінки та психічних процесів тварин. Закономірності розвитку психіки в еволюційному ряді. Спостереження, експеримент, моделювання, порівняльний аналіз та аналіз поведінкових реакцій.

Гуманне ставлення до тварин. Сучасна порівняльна психологія. Поєднання класичних методів з новітніми технологіями.

Тема 3. Основні етапи розвитку психіки

Розвиток психіки. Процес ускладнення форм відображення реальності у живих істот у ході еволюції. Засіб орієнтації організму в середовищі, що забезпечує його виживання та адаптацію.

Сенсорний етап розвитку психіки. Перцептивний етап розвитку психіки. Інтелектуальний етап розвитку психіки. Перехід від нижчих до вищих форм

психіки. Перехід від інстинктивної поведінки до елементів мислення та творчого вирішення проблем.

Тема 4. Особливості та види поведінки тварин.

Поведінка тварин. Сукупність дій і реакцій, спрямованих на пристосування до умов середовища та забезпечення виживання виду. Взаємодія інстинктів, досвіду та умов навчання. Біологічне значення поведінки.

Інстинктивна поведінка. Навчена поведінка. Індивідуальний досвід, тренування та утворення умовних рефлексів. Змішані форми поведінки. Мотивація, емоції та спілкування. Соціальна поведінка. Взаємодія всередині зграї, стада або колонії (спільне полювання, захист, ієрархія).

Тема 5. Батьківська поведінка тварин

Біологічні основи батьківської поведінки. Прояви турботи про потомство у різних видів. Вплив гормонів на формування материнської поведінки. Особливості спільної турботи про потомство для обох батьків у різних тварин.

Вплив соціальної структури групи на виховання дитинчат. Детермінанти існування проявів «емоційної прихильності» у тварин. Роль «мами» в «емоційній прихильності».

Тема 6. Агресивна поведінка тварин.

Біологічне значення агресії у тварин. Основні типи агресивної поведінки. Агресія як інструментарій підтримки соціальної ієрархії. Соціально позитивний та негативний інструментарій в агресивній поведінці.

Види механізмів гальмування агресії. Прояви агресії тварин у неволі. Аналоги агресії у поведінці людини та тварин. Різний прояв агресії у поведінці різних видів тварин.

Тема 7. Зоопсихологія та місце людини в еволюційному процесі розвитку психіки.

Подібність і відмінність між психікою тварини та людини. Етапи антропогенезу, що визначають розвиток свідомості. Вплив праці на формування людської психіки.

Роль мовлення в еволюції розумових процесів. Демонстрація когнітивних здібностей людиноподібні мавп. Роль зоопсихологічних даних у розумінні природи людини.

Плани практичних занять

Тема 1. Вступ до порівняльної психології.

Зміст

1. Предмет порівняльної психології.
2. Основні завдання та методи порівняльної психології.
3. Етапи виникнення порівняльної психології як окремої галузі знань.
4. Зв'язок порівняльної психології з біологією, етологією, педагогікою.
5. Внесок у розвиток науки Ч. Дарвіна, І. Павлова, К. Лоренца, Н. Тінбергена?
6. Важливість порівняльної психології для розуміння природи людини.

Практичні завдання:

1. Створити ментальну карту «Місце порівняльної психології в системі наук».
2. Підготувати коротке повідомлення про одного із засновників науки.
3. Розібрати приклад еволюційного підходу до вивчення психіки.
4. Визначити, які види досліджень у сучасній психології є порівняльними.
5. Провести групову дискусію: «Чи можна вважати тварин мислячими істотами?»
6. Скласти глосарій основних термінів теми.

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

- Становлення та розвитку порівняльної психології.
- Внесок Ч. Дарвіна у формування ідей еволюційного підходу до психіки.
- Зв'язок порівняльної психології з біологією, етологією та когнітивними науками.
- Основні напрями досліджень у сучасній порівняльній психології.
- Роль порівняльної психології у розумінні природи людини.

Вивчення теми “Вступ до порівняльної психології” є фундаментальним етапом у формуванні розуміння закономірностей розвитку психіки у тваринному світі та місця людини в еволюційній системі поведінки живих істот. Порівняльна психологія розглядає психіку як природно-історичне явище, що формується у процесі біологічної еволюції. Тому перш за все слід звернути увагу на предмет і завдання порівняльної психології, її зв'язок із біологією, етологією, зоопсихологією, нейрофізіологією та загальною психологією. Важливо усвідомити, що мета цієї науки — виявити загальні закономірності розвитку психічних процесів і поведінкових форм у різних видів живих істот.

Особливу увагу потрібно приділити історії становлення порівняльної психології. Варто простежити, як змінювалися підходи до вивчення психіки тварин: від антропоморфізму, який приписував тваринам людські риси, до об'єктивного експериментального підходу, заснованого на спостереженнях і

науковому аналізі поведінки. Необхідно знати внесок провідних учених — Ч. Дарвіна, В. Вагнера, І. Павлова, К. Лоренца, Н. Тінбергена, В. Келера — у розвиток ідей еволюційності та механізмів поведінки.

Серед ключових понять, на які слід звернути увагу, є інстинкт, навичка, навчання, умовний рефлекс, адаптивна поведінка, елементи розумної діяльності у тварин. Їх необхідно розуміти не ізольовано, а в контексті еволюційної послідовності — від простих форм орієнтування до складних проявів інтелектуальної поведінки.

Не менш суттєвим є усвідомлення практичного значення порівняльної психології. Її результати застосовують у зоопсихології, етології, педагогіці, медицині, психології розвитку, а також для глибшого розуміння походження та сутності людської свідомості.

Тема 2. Методи порівняльної психології.

Зміст

1. Методи дослідження поведінки тварин.
2. Переваги та недоліки спостереження, як зоопсихологічного метода.
3. Теоретична схема побудови лабораторного експерименту у зоопсихології.
4. Етичність експериментів на тваринах.
5. Роль моделювання в дослідженнях поведінки.
6. Особливості поєднання кількісних та якісних методів аналізу.

Практичні завдання:

1. Розібрати приклад зоопсихологічного експерименту (аналіз опису).
2. Скласти план спостереження за поведінкою тварини.
3. Порівняти результати спостереження в природних і лабораторних умовах.
4. Проаналізувати відеоексперимент (напр., з приматами).
5. Визначити, які методи використовують у сучасних когнітивних дослідженнях тварин.
6. Розробити правила етичного проведення експерименту.

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

- Експеримент у зоопсихології: класичні приклади та сучасні підходи.
- Етичні проблеми досліджень поведінки тварин.
- Метод спостереження у природних умовах: можливості та обмеження.
- Порівняльний аналіз лабораторних і польових досліджень.
- Сучасні технології (відеомоніторинг, комп'ютерне моделювання) у зоопсихологічних експериментах.

Під час вивчення теми “Методи порівняльної психології” необхідно перш за все усвідомити, що саме метод є центральним інструментом наукового пізнання. Від правильного вибору та застосування методів залежить достовірність результатів дослідження, можливість об’єктивно описати й пояснити закономірності розвитку психіки тварин. Порівняльна психологія, як галузь, що вивчає поведінку різних видів у контексті еволюції, використовує комплекс методів, спрямованих на виявлення подібностей і відмінностей психічних проявів живих істот.

Першим і найдавнішим методом є спостереження, яке передбачає систематичне вивчення поведінки тварин у природних або лабораторних умовах. Здобувач освіти має розуміти, що якісне спостереження потребує об’єктивності, точності фіксації фактів, виключення антропоморфізму. Необхідно вміти відрізнити цілеспрямоване наукове спостереження від побутового — воно спирається на план, програму і попередню гіпотезу.

Другий важливий метод — експеримент, який дозволяє активно впливати на умови поведінки тварини з метою виявлення причинно-наслідкових зв’язків. Під час вивчення цього методу слід звернути увагу на відмінність між лабораторним і природним експериментом, а також на етичні вимоги до експериментів із тваринами. Варто розглянути приклади класичних досліджень І. Павлова, Е. Торндайка, К. Лоренца, які продемонстрували значення експериментального підходу у відкритті законів навчання, інстинктивної поведінки та умовних рефлексів.

Необхідно також розібрати порівняльний метод, який є базовим для всієї дисципліни. Його сутність полягає у співставленні психічних проявів різних видів, стадій розвитку або індивідуальних форм поведінки для визначення їх спільних і відмінних рис. Саме завдяки цьому методу можна простежити еволюційний шлях розвитку психіки — від елементарних форм орієнтування у нижчих тварин до складних форм розумової діяльності у людини.

Крім того, під час вивчення теми слід звернути увагу на біографічний метод (аналіз індивідуального розвитку конкретної особини) та генетичний метод, який вивчає формування психічних реакцій у процесі онтогенезу. Ці підходи допомагають зрозуміти, як набуваються навички, як формується досвід, як змінюється поведінка під впливом середовища та навчання.

Важливим є також ознайомлення з етологічними методами, що передбачають аналіз природної поведінки тварин у середовищі їхнього існування, та інструментальними методами — використанням технічних засобів для реєстрації рухів, реакцій, сигналів.

Тема 3. Основні етапи розвитку психіки.

Зміст

1. Етапи розвитку психіки в еволюції живих істот.
2. Рівні психічного розвитку у тварин.
3. Вплив середовища на еволюцію психіки.
4. Відмінність між сенсорною, перцептивною та інтелектуальною стадіями розвитку психіки
5. Еволюційні передумови появи свідомості людини.
6. Закономірності розвитку психіки в сучасних тварин.

Практичні завдання:

1. Побудувати схему еволюційних рівнів розвитку психіки.
2. Порівняти психічні прояви у риб, птахів і ссавців.

3. Проаналізувати відео приклади поведінки різних класів тварин.
4. Визначити, які фактори сприяли ускладненню психіки.
5. Підготувати коротку доповідь про інтелектуальну поведінку приматів.
6. Обговорити поняття «протоінтелект» і його ознаки.

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

- Еволюційні рівні розвитку психіки у тваринному світі.
- Сенсорна, перцептивна та інтелектуальна стадії розвитку психіки.
- Роль середовища у формуванні психічних функцій.
- Розвиток когнітивних здібностей у процесі еволюції.
- Від інстинкту до свідомості: еволюційні передумови людської психіки.

Вивчення теми “Основні етапи розвитку психіки” має особливе значення для розуміння еволюційної природи психіки, її виникнення та послідовних форм ускладнення в процесі розвитку живих організмів. Основне завдання здобувача освіти — усвідомити, що психіка не з’являється раптово, а формується поступово, у ході біологічної еволюції як результат пристосування організмів до навколишнього середовища. Тому необхідно розглядати психіку як природну властивість живої матерії, що відображає зовнішній світ і регулює поведінку.

Передусім слід звернути увагу на умови виникнення психіки. Вона з’являється тоді, коли організм починає активно реагувати на середовище не лише фізіологічно, а й за допомогою відображення властивостей предметів і явищ, які мають біологічне значення. На цьому етапі важливо зрозуміти роль нервової системи як матеріальної основи психічної діяльності, а також принцип єдності психіки та поведінки.

У процесі вивчення теми потрібно детально розглянути три основні етапи розвитку психіки:

Сенсорна (елементарна) психіка. Вона властива найпростішим тваринам, які здатні лише до елементарного сприймання окремих властивостей предметів

(світло, звук, запах). Поведінка на цьому рівні має характер орієнтації — тварина реагує на безпосередні подразники, не розрізняючи складних зв'язків між ними.

Перцептивна психіка. Цей етап притаманний більш розвиненим тваринам, які мають здатність сприймати предмети цілісно, у їхніх просторових і часових зв'язках. На цьому рівні виникають складні форми поведінки — пошук, навчання, вироблення умовних рефлексів. З'являються елементи пам'яті, уваги та простих форм мислення.

Інтелектуальна (розумна) психіка. Найвищий етап, який проявляється у здатності тварин до вирішення нових, нестандартних завдань за допомогою досвіду, проб і помилок або елементарного узагальнення. У людини цей рівень переходить у свідомість, що передбачає осмислене відображення дійсності, мову, цілеспрямовану діяльність.

Важливо також простежити еволюційний зв'язок між етапами, зрозуміти, що кожний наступний рівень не заперечує попередній, а включає його у більш складну систему регуляції поведінки. Необхідно звернути увагу на внесок учених — Ч. Дарвіна, В. Вагнера, І. Павлова, О. Леонтьєва — у розкриття закономірностей розвитку психіки та ролі діяльності у її формуванні.

Під час опрацювання теми слід усвідомити й значення вивчення етапів розвитку психіки для сучасної психології. Це знання допомагає пояснити походження людської свідомості, розвиток пізнавальних процесів, формування поведінки в онтогенезі та взаємозв'язок біологічних і соціальних чинників.

Отже, основна увага при вивченні цієї теми має бути зосереджена на розумінні еволюційної послідовності розвитку психіки, характеристиці її основних етапів, їх взаємозв'язку та значенні для пізнання природи свідомості.

Тема 4. Особливості та види поведінки тварин.

Зміст

1. Основні види поведінки у тварин.
2. Відмінність між інстинктивною та навченою поведінкою.

3. Шляхи формування умовного рефлексу.
4. Адаптивність поведінки.
5. Зміни поведінки тварин у неволі.
6. Значення соціальної форми поведінки.

Практичні завдання:

1. Скласти таблицю «Інстинктивна, навчена і змішана поведінка».
2. Проаналізувати приклади навчання у тварин (відео або опис).
3. Побудувати схему структури поведінкового акту.
4. Визначити адаптивне значення певної поведінкової реакції.
5. Обговорити кейс «Зміна поведінки під впливом дресирування».
6. Провести порівняльний аналіз поведінки диких і домашніх тварин.

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

1. Інстинктивна і навчена поведінка тварин: порівняльний аналіз.
2. Соціальна поведінка у тварин: механізми та еволюційне значення.
3. Роль умовних рефлексів у формуванні поведінки.
4. Етологічний підхід до вивчення поведінкових актів.
5. Вплив дресирування на зміну природної поведінки тварин.

Під час вивчення теми “Особливості та види поведінки тварин” важливо зрозуміти, що поведінка є зовнішнім проявом психіки і водночас механізмом пристосування живих організмів до навколишнього середовища. Вона формується під впливом як спадкових, так і набутих факторів, забезпечуючи виживання, добування їжі, уникнення небезпеки, розмноження та соціальну взаємодію. Студенту необхідно усвідомити, що поведінка тварин — це результат складної взаємодії інстинктів, умовних рефлексів, навчання та елементів інтелектуальної діяльності.

Перш за все слід звернути увагу на поняття поведінки. Це система дій, спрямованих на досягнення біологічно значущих цілей. Вона включає мотивацію, орієнтацію, виконання та корекцію дії. Поведінка тісно пов'язана з нервовою

системою, відображенням зовнішніх стимулів і здатністю тварини адаптуватися до змін середовища.

Необхідно розрізняти вроджену (інстинктивну) та набуту (індивідуальну) поведінку. Вроджена поведінка закладена генетично, проявляється без попереднього навчання і є видовою ознакою. Вона включає інстинкти — складні системи дій, спрямованих на задоволення життєво важливих потреб (харчових, оборонних, статевих, батьківських тощо). Під час вивчення цього виду поведінки варто звернути увагу на його стійкість, повторюваність та біологічну доцільність.

Набута поведінка формується у процесі життєвого досвіду тварини завдяки навчанню. Вона реалізується через умовні рефлекси, імітацію, проби та помилки, запам'ятовування наслідків дій. Цей тип поведінки забезпечує гнучкість, пристосування до нових умов та розвиток елементів інтелектуальної діяльності. Важливо простежити, як у різних видів поєднуються вроджені й набуті компоненти поведінки, утворюючи складні форми адаптації.

Особливу увагу слід приділити класифікації видів поведінки. Її поділяють за функціями: харчова, оборонна, орієнтувальна, статева, турбота про потомство, ігрова, соціальна. Варто розглянути приклади кожного виду, проаналізувати їх біологічне значення та механізми реалізації. Наприклад, соціальна поведінка характерна для тварин, що живуть групами, і виявляється у взаємодії, ієрархії, комунікації, колективному захисті.

Під час вивчення теми важливо також зосередитися на етологічному підході, який досліджує поведінку у природному середовищі, враховуючи її еволюційне походження. Необхідно знати імена провідних дослідників — К. Лоренца, Н. Тінбергена, К. Фріша — які довели, що поведінка має вроджену програму, але може модифікуватися під впливом досвіду.

Тема 5. Батьківська поведінка тварин.

Зміст

1. Біологічні основи батьківської поведінки.
2. Прояви турботи про потомство у різних видів.

3. Вплив гормонів на формування материнської поведінки.
4. Особливості спільної турботи про потомство для обох батьків у різних тварин.
5. Вплив соціальної структури групи на виховання дитинчат.
6. Детермінанти існування проявів «емоційної прихильності» у тварин.

Практичні завдання:

1. Аналіз відеофрагментів із прикладами турботи про потомство.
2. Порівняти батьківську поведінку у птахів, ссавців і рептилій.
3. Скласти таблицю «Типи батьківської поведінки у тварин».
4. Визначити роль запахових і звукових сигналів у догляді за дитинчатами.
5. Створити коротку презентацію про один вид тварин із розвиненою батьківською поведінкою.
6. Провести обговорення: «Які елементи батьківської поведінки є спільними з людськими?»

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

- Біологічні основи турботи про потомство у тварин.
- Батьківська поведінка у птахів: еволюційне значення спільного догляду.
- Гормональні та нейрофізіологічні механізми материнської поведінки.
- Альтруїзм у тварин: приклади з життя соціальних видів.
- Порівняння батьківської поведінки у тварин і людини.

Вивчаючи тему “Батьківська поведінка тварин”, необхідно усвідомити, що вона є однією з найважливіших форм інстинктивної діяльності, спрямованої на збереження виду та забезпечення виживання потомства. Батьківська поведінка — це сукупність дій, які забезпечують догляд за яйцями, пташенятами або дитинчатами, їх захист, годування, навчання необхідних способів поведінки. Вона має складну структуру, формується в процесі еволюції та тісно пов’язана з розвитком нервової системи, соціальності та рівня психічного життя тварин.

Передусім слід звернути увагу на біологічне значення батьківської поведінки. У тваринному світі виживання потомства залежить не лише від умов середовища, а й від дій батьків. Саме завдяки турботі про молодняк підвищується ймовірність продовження роду, формуються стабільні популяції, закріплюються адаптивні механізми поведінки.

Під час вивчення теми важливо розглянути різноманітність форм батьківської поведінки у різних видів. У найпростіших організмів вона може проявлятися лише у виборі місця для відкладання яєць чи захисті кладки. У птахів і ссавців ця поведінка набуває більш складних форм — будівництво гнізда, висиджування, годування, навчання дитинчат. Студенту слід звернути увагу на те, що ступінь розвитку батьківської поведінки залежить від тривалості дитинства та безпорадності потомства: чим більше часу дитинчата потребують догляду, тим складніші прояви турботи у батьків.

Необхідно розглянути основні компоненти батьківської поведінки: пошук або підготовка місця для потомства, захисні реакції, годування, очищення, терморегуляція, комунікація з дитинчатами. У більш розвинених видів до цього додаються елементи навчання — демонстрація прийомів полювання, орієнтації в просторі, соціальної взаємодії.

Окрему увагу слід приділити статевим відмінностям у батьківській поведінці. У деяких видів (наприклад, у більшості ссавців) турботу про потомство переважно здійснює самка, тоді як у птахів часто спостерігається спільне виховання — обидва партнери беруть участь у висиджуванні та годуванні. У деяких видів риб або земноводних турботу бере на себе самець. Це свідчить про еволюційне різноманіття стратегій виживання.

Важливо звернути увагу на механізми формування батьківської поведінки. Вона може бути інстинктивною — закладеною генетично, але часто модифікується під впливом середовища і досвіду. У тварин із розвиненою нервовою системою спостерігається здатність до емоційного зв'язку з потомством, що посилює ефективність догляду.

Тема 6. Агресивна поведінка тварин.

Зміст

1. Біологічне значення агресії у тварин.
2. Основні типи агресивної поведінки.
3. Агресія як інструментарій підтримки соціальної ієрархії.
4. Види механізмів гальмування агресії.
5. Прояви агресії тварин у неволі.
6. Аналоги агресії у поведінці людини та тварин.

Практичні завдання:

1. Перегляд відео з прикладами агресії у тварин і аналіз мотивів.
2. Скласти таблицю «Типи агресії та їх функції».
3. Розібрати кейс: конфлікт у зграї або колонії.
4. Визначити сигнали, що попереджають напад (пози, звуки).
5. Розробити сценарій експерименту для вивчення агресії.
6. Провести дискусію: «Чи може агресія бути конструктивною?»

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

- Еволюційні функції агресивної поведінки у тварин.
- Територіальна агресія: причини, форми, приклади.
- Ієрархічна структура та агресія в соціальних групах тварин.
- Біологічні та гормональні механізми агресії.
- Ритуалізація та гальмування агресивної поведінки у природі.

Під час вивчення теми “Агресивна поведінка тварин” необхідно усвідомити, що агресія є природним і біологічно доцільним явищем, яке виконує важливі функції у житті тварин. Вона не є проявом «злості» чи «жорстокості», як це іноді сприймається людиною, а служить засобом самозахисту, встановлення ієрархії, захисту території, потомства чи ресурсів. Тому вивчення агресивної поведінки

передбачає розуміння її еволюційного, нейрофізіологічного та соціального підґрунтя.

Передусім слід звернути увагу на визначення поняття агресивної поведінки. Це форма активної дії, спрямованої проти інших особин або об'єктів, що може мати на меті захист, суперництво або утвердження статусу. Агресія може проявлятися у вигляді нападів, демонстрацій сили, переслідування, загрозливих поз чи звуків.

Під час вивчення теми важливо розрізняти види агресивної поведінки. Найпоширенішими є:

- Територіальна агресія — захист меж власної території від чужинців.
- Харчова агресія — боротьба за їжу чи доступ до джерел живлення.
- Статева агресія — суперництво між самцями за самку або прояви домінування під час спарювання.
- Захисна агресія — реакція на небезпеку, загрозу або спробу вторгнення.
- Материнська агресія — форма захисту потомства, властива самкам у період вигодовування.

Необхідно звернути увагу на те, що агресія у тварин регулюється природними механізмами і має чіткі межі. У більшості випадків агресивна поведінка проявляється не як бійка, а як демонстрація — ритуалізовані пози, голосові сигнали, зміна забарвлення чи положення тіла. Такі сигнали попереджають суперника і дозволяють уникнути серйозних поранень. Це свідчить про адаптивний характер агресії та її значення для стабільності популяцій.

Варто також вивчити етологічний підхід до агресії, який розглядає її як результат еволюційного відбору. На думку К. Лоренца, агресивна енергія є природною і необхідною для збереження виду, але у природі вона врівноважується системою «гальмівних механізмів», які запобігають надмірній жорстокості. У людини ж частково втрачені ці природні обмежувачі, що робить вивчення агресії особливо актуальним.

Слід звернути увагу на фізіологічні основи агресії — роль нервової системи, гормонів (зокрема тестостерону та адреналіну), а також на вплив факторів середовища: перенаселеності, браку ресурсів, стресу. Вивчення цих чинників

допомагає зрозуміти, як зовнішні умови можуть посилювати або зменшувати агресивні реакції.

Тема 7. Зоопсихологія та місце людини в еволюційному процесі розвитку психіки.

Зміст

1. Подібність і відмінність між психікою тварини та людини.
2. Етапи антропогенезу, що визначають розвиток свідомості.
3. Вплив праці на формування людської психіки.
4. Роль мовлення в еволюції розумових процесів.
5. Демонстрація когнітивних здібностей людиноподібні мавп.
6. Роль зоопсихологічних даних у розумінні природи людини.

Практичні завдання:

1. Скласти порівняльну таблицю «Когнітивні процеси людини і приматів».
2. Проаналізувати відео про навчання тварин користуванню знаряддями.
3. Визначити, які види мають зачатки мови або символічного спілкування.
4. Підготувати міні-доповідь про роль соціальної поведінки в антропогенезі.
5. Обговорити питання: «Де закінчується тваринна психіка і починається свідомість?»
6. Створити презентацію «Людина в еволюції психіки».

Домашнє завдання.

Підготувати на вибір реферати за темами:

- Зоопсихологічні паралелі між поведінкою людини та тварин.
- Когнітивні здібності приматів як передумова людського інтелекту.
- Етапи антропогенезу: від інстинкту до свідомої діяльності.
- Роль праці, мови та спілкування в розвитку людської психіки.

- Сучасні зоопсихологічні дослідження, що підтверджують еволюційний зв'язок людини і тварин.

Під час вивчення теми “Зоопсихологія та місце людини в еволюційному процесі розвитку психіки” необхідно зрозуміти, що зоопсихологія є науковою дисципліною, яка вивчає закономірності розвитку психіки тварин у зв'язку з умовами їхнього існування та еволюційним удосконаленням нервової системи. Вона досліджує, як у процесі природного добору виникли різні форми відображення дійсності — від найпростіших сенсорних реакцій до інтелектуальної поведінки та передумов людської свідомості.

Насамперед слід звернути увагу на предмет і завдання зоопсихології. Її головна мета — з'ясувати закономірності виникнення, розвитку та функціонування психіки у різних видів тварин, визначити, як психічна діяльність сприяє пристосуванню до середовища. Важливо усвідомити, що зоопсихологія поєднує дані біології, етології, нейрофізіології та загальної психології, утворюючи міст між природничими та гуманітарними науками.

Вивчаючи тему, варто зосередитися на методах зоопсихологічного дослідження — спостереженні, експерименті, порівняльному аналізі, які дозволяють об'єктивно вивчати поведінку тварин і робити висновки про рівень їхньої психіки. Необхідно також розглянути принцип еволюційного підходу, що лежить в основі зоопсихології: психіка тварин розвивається поступово, разом із ускладненням організації живих істот.

Особливу увагу слід приділити основним етапам розвитку психіки у тваринному світі — від елементарних форм сенсорного відображення до перцептивного й інтелектуального рівнів. Важливо розуміти, що кожен етап не зникає, а включається у структуру більш складних форм, забезпечуючи спадкоємність у розвитку психічної діяльності.

Центральним питанням теми є місце людини в еволюції психіки. Людська свідомість не виникла раптово, а стала результатом тривалого розвитку тваринних форм психіки. Вивчаючи це питання, необхідно звернути увагу на роль праці, спілкування та соціального життя у формуванні людської психіки. Завдяки цим

чинникам відбулася якісна зміна у відображенні дійсності: від інстинктивної поведінки — до свідомої, цілеспрямованої діяльності.

Необхідно розглянути і відмінності між психікою людини та тварин. Хоча у вищих тварин спостерігаються елементи мислення, пам'яті, емоцій і навіть примітивної комунікації, лише людина володіє мовою, абстрактним мисленням, моральними цінностями, здатністю до творчості. Ці ознаки свідчать про появу нового рівня психічної організації — свідомості, яка стала вершиною еволюції психіки.

ПИТАННЯ ВИНЕСЕНІ НА ЕКЗАМЕН З ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ЗООПСИХОЛОГІЇ

1. Порівняльна психологія – галузь психологічної науки. Її предмет та завдання.
2. Зоопсихологія, як наука.
3. Етологія, як наука.
4. Предметний зв'язок зоопсихології з етологією, фізіологією вищої нервової діяльності.
5. Вклад Тінбергена в розвиток зоопсихології.
6. Вклад Ж.Б. Ламарка в розвиток зоопсихології.
7. Вклад К. Лоренц в розвиток зоопсихології.
8. Загальна психологія, як галузь психологічних знань.
9. Методологічні принципи порівняльної психології.
10. Теоретичне порівняння, як метод зоопсихології та порівняльної психології.
11. Зоопсихологічне спостереження.
12. Польові спостереження.
13. Лабораторні спостереження.
14. Метод спілкування з тваринами.
15. Метод експерименту.
16. Природні експерименти.

17. Лабораторний експеримент.
18. Метод «лабіринту».
19. Метод «обхідного шляху».
20. Диференційоване дресирування.
21. Позитивне дресирування.
22. Позитивно-негативне дресирування.
23. Метод «вибір на зразок».
24. Метод «проблемної клітки».
25. Класифікація поведінки за Д. Дьюсбері.
26. Класифікація форм поведінки за Л. Крушинським.
27. Особливості біхевіористичної теорії Д. Уотсона.
28. Досліди Е. Торндайка та його висновки, щодо критики класичного біхевіоризму.
29. Погляди В. Келлера щодо форм поведінки тварин. Критика «інсайту».
30. Фізіологія вищої нервової діяльності.
31. Три аспекти психіки та поведінки тварин.
32. Донауковий період вивчення мислення та поведінки тварин.
33. Уявлення про “розум і інстинкт” тварин в роботах дослідників XVIII-XIX ст.
34. Репродуктивна поведінка.
35. Територіальна поведінка.
36. Домінування та ієрархія.
37. Типи домінування.
38. Ігрова поведінка.
39. Дослідницька поведінка.
40. Агресивна поведінка.
41. Природа агресії.
42. Угрупування тварин.
43. Об'єднання тварин та їх типи.
44. Популяції тварин.
45. Полігамна родина.
46. Міграції тварин.

47. Типи зграй.
48. Елементарна сенсорна психіка.
49. Перцептивна психіка.
50. Людиноподібний інтелект.
51. Відмінність психіки вищих приматів від інших тварин.
52. Інстинктивна набута реакція.
53. Набута поведінкова реакція.
54. Типи пристосування до змін навколишнього середовища у тварин.
55. Дослідження рефлексів І.М. Сєченовим та І.П. Павловим.
56. Дослідження Ч.Дарвіна про інстинкти.
57. Теорія інстинктивної поведінки К.Лоренца.
58. Дослідження інстинкту у поведінці людини і тварини.
59. Концепція інстинкту в психоаналізі.
60. Думки А.Маслоу про інстинкти.
61. Зовнішні чинники інстинктивної поведінки.
62. Поняття релізера.
63. Спільна властивість релізерів.
64. Ефект супероптимальної реакції.
65. Внутрішні чинники інстинктивної поведінки.
66. Стабільність внутрішнього середовища.
67. Пошукова фаза інстинктивної поведінки.
68. Завершальна фаза інстинктивної поведінки.
69. Облігантне навчіння.
70. Факультативне навчіння.
71. Генетично фіксовані “ліміти” здатності до навчіння.
72. Умовний рефлекс.
73. Безумовний рефлекс.
74. Теорія заміни стимулу.
75. Інструментальне навчіння.
76. Оперантне навчіння.
77. Стадія спеціалізації умовного рефлексу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Загальна психологія. Навчальний посібник / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О. Пасєка. Київ: Центр учбової літератури, 2025. 296 с.
2. Загальна психологія. 3-є видання. Підручник. Максименко С.Д. Центр навчальної літератури. 2021. 272 с.
3. Зоологія з основами екології / Г.В. Ковальчук. - Київ: Видавництво “Університетська книга”, 2023. 615 с.
4. Зоопсихологія з основами етології / М.В. Шевцов. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 242 с.
5. Зоопсихологія та порівняльна психологія [текст]: підручник. Вид. 3-тє перероб., доп. / В. П. Москалець. Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. 224 с.

Допоміжна:

1. Ташматов В.А., Папінян В.В., Шишко В.С. Вплив тваринного інстинкту на формування особистості злочинця насильницького типу. Габітус 2025. Випуск 75. С. 76-80 DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.75.2.12>
2. Ташматов В.А., Аджемян Є.А., Стратієнко І.С. Вплив фізичної активності на ментальне здоров'я людей та тварин. «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія». Том 36 (75) № 3, 2025. С. 171-179. DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.3/26>

3. Ташматов В.А., Аністратенко Г.В. Життя в стані постійної тривоги: тривожні розлади покоління Z. Проблеми гуманітарних наук. Психологія. С.149-155. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-8437.55.2025-1>
4. Ташматов.В.А., Папінян В.В., Ремська С.Є. Порівняння впливу «позитивного клімату» на міжособистісні відносини в студентській групі та в зграї тварин. «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна». Випуск 1, 2025. С. 60-66 DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8458/2025-1-8>
5. Ташматов В.А., Геращенко О.С. Градовенко В.С. Порівняння організаційної поведінки в злочинній групі та зграї тварин. «Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія» № 2 / 2025. С.118-123 ISSN 2786-5029
6. Ташматов В.А., Залевська І.І, Геріна О.В. Вплив когнітивних здібностей на формування поведінки тварин. Габітус 2024. Випуск 69. С. 151-157 DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>
7. Ташматов В.А. Фрустраційні джерела у житті сучасної людини. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформація українського суспільства в цифрову еру». 23 березня 2023 року. НУ «ОЮА». С.213-216.
8. Ташматов В.А., Вужилівська Л.О. Розвиток психіки у філогенезі. XIX Міжнародна науково-практична конференція «Actual methods of development of science and education», 15-17 травня 2023 р., Бостон, США, С.287-290.
9. Ташматов В.А., Чуба В.В. Психологічні особливості стресостійкості особистості. XXI Міжнародна науково-практична конференція «Informational, modern and recent theories of development», 29-31 травня 2023 р., Мадрид, Іспанія. С. 299-303.
- 10.Ташматов В.А., Костів Л.А. Метод Лабіринту у зоопсихології. VI Міжнародна науково-практична конференція «Methodical and practical methods of creating inventions», 24-27 жовтня 2023 р., Софія, Болгарія С.204-206. URL: <https://isg-konf.com/methodical-and-practical-methods-of-creating-inventions/>

- 11.Ташматов В.А., Самара О.Є., Влодова А.А. Біхевіоризм як невід’ємна складова зоопсихології. VII Міжнародна науково-практична конференція «Global problems of improving scientific inventions». 03 листопада 2023 р., Копенгаген, Данія С.264-268 URL: <https://isg-konf.com/global-problems-of-improving-scientific-inventions/>
- 12.Ташматов В.А., Муқан М.О. Особливості ігрової поведінки тварин. IX Міжнародна науково-практична конференція «Scientists and existing problems of human development», 14-17 листопада 2023 р., Загреб, Хорватія С. 337-340. URL: <https://isg-konf.com/scientists-and-existing-problems-of-human-development/>.
- 13.Ташматов В.А., Цехоцка П.Ю. Ігрова поведінка котів. X Міжнародна науково-практична конференція «Innovative scientific research: theory and practice», 21-24 листопада 2023 р., Стокгольм, Швеція. С. 402-406. URL: <https://isg-konf.com/innovative-scientific-research-theory-and-practice/>.
- 14.Ташматов В.А., Самара О.Є., Брусановська В.О. Агресивна поведінка собаки. XI Міжнародна науково-практична конференція «Integration of science as a mechanism of effective development», 28 листопада - 01 грудня 2023 р., Гельсінкі, Фінляндія. С. 360-367 URL: <https://isg-konf.com/integration-of-science-as-a-mechanism-of-effective-development/>.
- 15.Ташматов В.А., Мішина О.С. Імпрітінг у тварин і людей. XI Міжнародна науково-практична конференція «Integration of science as a mechanism of effective development», 28 листопада - 01 грудня 2023 р., Гельсінкі, Фінляндія. С.358-360. URL: <https://isg-konf.com/integration-of-science-as-a-mechanism-of-effective-development/>.
- 16.Ташматов В.А., Самара О.Є., Юзленко В.Є. Інстинктивна поведінка. XI Міжнародна науково-практична конференція «Integration of science as a mechanism of effective development», 28 листопада - 01 грудня 2023 р., Гельсінкі, Фінляндія. С. 367-370. URL: <https://isg-konf.com/integration-of-science-as-a-mechanism-of-effective-development/>.
- 17.Ташматов В.А., Біляєва К.О. Захисні антистресові реакції людини. VI Міжнародна наукова конференція «Наукові тренди постіндустріального

суспільства», (26 квітня 2024 р.) м. Івано-Франківськ, Україна. С. 233-239.
DOI: <https://doi.org/10.62731/mcnd-26.04.2024> ISBN: 978-617-8312-26-8.

18. Ташматов В.А., Літішан М.С. Вплив стресових ситуацій на психічне здоров'я та професійну ефективність працівників Національної поліції України. V International Scientific and Theoretical Conference «Modernization of science and its influence on global processes» (03 травня 2024 р.) Берн, Швейцарська Конфедерація. С. 149-152. ISBN: 979-8-88955-783-5.
19. Ташматов В.А., Похияк М.Д. Психологія мас та поведінка індивіда у групі. VI International Scientific and Theoretical Conference Current issues of science, prospects and challenges (17 травня 2024) Sydney, Australia. С. 162-164 ISBN: 979-8-88955-780-7

ФОРМИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ СТУДЕНТІВ

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. При поточному контролі оцінці підлягають: рівень теоретичних знань та вміння працювати з науковою літературою, знання матеріалу, продемонстрованого у виконаних (як правило) індивідуальних завданнях; обґрунтованість висновків, а також самостійність та повнота вирішення практичних завдань та аналізу матеріалів; активність та систематичність роботи на заняттях; результати виконання домашніх завдань, тестів, експрес-опитувань тощо.

Форми проведення поточного контролю: усне опитування студентів, вирішення практичних завдань, тестові завдання (для зацікавленості у навчанні, розвитку здібностей студента може бути передбачено виконання інших, індивідуальних для кожного студента завдань).

Проміжний контроль проводиться після вивчення відповідних тем або блоку тем з метою з'ясування ступеню засвоюваності студентами відповідного об'єму опрацьованого та вивченого матеріалу та подальшої оцінки рівня отриманих знань. Форми проведення проміжного контролю: контрольна робота, колоквиум експрес-

контроль на лекціях, тестове опитування, співбесіда (усне спілкування).

Підсумковий контроль у формі іспиту.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

При використанні форми контролю у вигляді заліку враховується поточна, зокрема самостійна робота, наукова діяльність студента. Крім того, студент має надати відповідь на залікове запитання. Оцінка рівня знань виконується за принципом "відповідь вірна" або "відповідь невірна". При вірній відповіді виставляється оцінка

"зараховано", при невірній, неповній відповіді виставляється оцінка "не зараховано".

При проведенні іспиту відповідь студента оцінюється таким чином:

Відмінно – повна вірна відповідь на всі основні (три) та додаткові питання;

Добре – повна вірна відповідь на 2 основні питання, неповна або не зовсім вірна відповідь на одне з основних питань та (або) додаткові питання;

Задовільно – повна вірна відповідь на 1 основне питання за умови неповної або не зовсім вірної відповіді на одне з основних питань та (або) додаткові питання, чи відсутність відповіді на одне з основних питань;

Не задовільно – відповідь відсутня або відповідь є помилковою на два або три основні питання.

ШКАЛА ЗА ECTS

Сума балів	Оцінка за 7-бальною шкалою	Оцінка за 4-бальною шкалою	
		екзамен	залік
90-100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільн	не зараховано
1-34	F	о	

ЗМІСТ

Опис навчальної дисципліни	3
Заплановані результати навчання	3
Структура навчальної дисципліни	5
Програма навчальної дисципліни	6
Теми практичних занять	8
Завдання для самостійної роботи	18
Питання до іспиту	19
Рекомендована література	21
Форми підсумкового контролю успішності студентів	22
Критерії оцінювання	23
Шкала за ECTS	23

Література:

